

Jitka Sklenářová

Balon, Jan: Sociologická teorie: Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce

Praha: Sociologické nakladatelství, 2007, 165 s.,
ISBN 978-80-86429-72-4.

Sociologická teorie je v krizi, tvrdili ještě nedávno postmoderní myslitelé. Selhání nějaké teorie ovšem nesmí znamenat konec teoretické práce jako takové, dodává Jan Balon. Jeho text je především obhajobou takové sociologie, která se v současnosti „vzpamatovává“ z postmoderního a rétorického obratu osmdesátých a devadesátých let. Autor se v něm snaží ukázat, že sociologická teorie má nejen smysluplný předmět, ale i budoucnost, protože je způsobem řešení problémů, jenž umožňuje vývoj. Svě přesvědčení ilustruje prostřednictvím rozboru děl vybraných sociologů-teoretiků zabývajících se jednáním – pozornost věnuje především Maxi Weberovi, Talcottu Parsonsovi, Jeffreyemu Alexanderovi, Niklasi Luhmannovi, Jürgenemu Habermasovi a Anthony Giddensovi.

V první kapitole Balon nejprve čtenáři představuje dva soupeřící pohledy na sociologickou teorii, které jsou pro posledních třicet let její existence charakteristické. Prvním z nich je příběh „krize a fragmentace“, který vypráví s odkazem na Stevena Seidmana a jeho teze o vyčerpanosti a vyprázdněnosti teoretického přístupu v sociologii. V Seidmanově pojetí je sociologická teorie etnocentrická, hodnotově neutrální a totalizující, a je proto třeba nahradit ji teorií sociální, která by se měla zajímat o morální či politické diskuse a sociální konflikty. Tento Seidmanův požadavek Balon kritizuje s poukazem k historickému sepětí obou teorií, mezi nimiž většina autorů nikdy nerozlišovala: označení „sociální teorie“, „obecná sociologická teorie“ a „sociologická teorie“ jsou naopak používána jako synonyma. Hlavním hrdinou druhého příběhu je Jeffrey Alexander, který ve sporu se Seidmanem předkládá projekt „obnovy a rekonstrukce“ sociologické teorie, jejíž konec je prý v nedohlednu. Co víc, rezignace na možnost jiného než morálního a politického výkladu sociální reality tak, jak ji požaduje Seidman, by podle Alexandra způsobila konec nejen sociologické teorie, ale teorie jako takové – zřekli bychom se totiž možnosti jakéhokoli „vnějšího“ či zobecňujícího pohledu na společnost.

Úvahy o krizi sociologické teorie nejsou ničím novým, upozorňuje dále Balon. Od osmdesátých let se naplno rozhořely debaty o krizi jak veřejného obrazu sociologie, tak jejich nástrojů, výchozích předpokladů, pojmů i nároků. Podle autora se však v krizi ocitá (spíše než sociologická teorie) formální, zobecňující typ myšlení, tedy teoretizování jako takové. Současná (postmoderní) kritika je nová v tom, že nevybízí k řešení starých teoretických problémů, nýbrž k jejich odmítnutí. „Ze skutečnosti, že se nám obraz sociálního života roztříštil, změny jsou rychlé a sociální problémy se mění, však nutně neplyne, že je nejsme schopni sociologickými kategoriemi jakkoli zachycovat“ (s. 30), nesouhlasí s postmodernisty

Balon. Druhou polovinu první kapitoly pak věnuje vývoji sociologie od jejího klasického a moderního období až po současnost. Zmiňuje některé myšlenkové směry, které se začaly šířit po „svržení“ Parsonse, tedy v době, kdy vypukla ideologická válka škol v USA. Balon kritizuje přehnaný obrat k jazyku, do extrémů vyhnaný sociální konstruktivismus, ale i postmoderní či rétorický obrat v sociologii: „[J]e zbytečné vytvářet pro sociologii nějaký specifický slovník: vše je v posledku próza, takže proč nepoužívat třeba poezii?“ (s. 42). Líčení postupné dekonstrukce a fragmentace oboru, završené nástupem postmoderní sociologické teorie, vyznívá často jízlivě a ironicky (pokud čtenář náhodně otevře knihu v této části, pravděpodobně se hořce pousměje a následně upadne do pravé postmoderní sociologické deprese). „Touha vměstnat *Rozum* do vědeckého projektu *Společnosti* byla iluzí, sebeklamem a sebemystifikací, již je zapotřebí přetavit do empatického zájmu o své nové publikum“ (s. 43). Příznivci sociologického teoretizování se však nakonec přece jen dočkají happy endu – po ničivé vlně radikálního postmodernismu pomalu přichází „neotraditionalistický revival“. V současnosti se zdůrazňuje přínos teorie pro vysvětlení sociálních struktur a procesů, jako je například globalizace, které jsou příliš komplexní a nelze je tak vyložit z hlediska jednotlivce. „Návrat obecné sociologické teorie se odehrává společně s návratem subjektu coby konkrétního, aktivního aktéra (poté, co byl v šedesátých letech minulého století zdánlivě neodvratně dekonstruován a usmrcen)“ (s. 50). Dostáváme se tak ke konceptu sociálního jednání, jemuž jsou věnovány zbylé dvě kapitoly.

Pro Jana Balona je problém jednání v sociologii ústřední; bez silného konceptu jednání se podle něj totiž sociologická teorie neobejde. Autor uvádí, že podobné stanovisko zastával i Max Weber, který kategorii jednání do středu zájmu sociálního zkoumání zavedl. Tento sociologický klasik se ovšem dostává do potíží při řešení dilematu „vysvětlení versus porozumění“; snaha odvrátit dualismus subjektivity a objektivitu ho často nutí zastávat nekonzistentní postoj, upozorňuje Balon. Weberův projekt teorie jednání přesto položil základy teorie jednání, na nichž se mohlo (a také začalo) stavět. Talcott Parsons se v díle *Struktura sociálního jednání* snaží překonat weberovskou antinomií účelové a hodnotové racionality jednání, sblížit idealistickou a pozitivistickou tradici, a rekonstruovat tak dosavadní teorie jednání. Výsledkem je voluntaristická teorie jednání, která se snaží sjednotit perspektivu jedince s perspektivou společnosti, systému či struktury; významné jsou pro ni nejen podmínky, ale i hodnoty jednání a subjektivní motivace jedinců. Rozboru Parsonsova díla pak Balon věnuje celých dvacet stran, což potvrzuje závažnost autorova úvodního varování: „[N]emohu popřít skutečnost, že Parsons, jak se nikoli neutrálně vyznávám, nejdůkladněji (sociologicky) promyslel problém, jenž mě intelektuálně přitahuje nejvíce“ (s. 21). Důležité je zmínit, že jde o rozbor pro čtenáře uživatelsky velmi přívětivý a reflexivní. Balon pozorně sleduje Parsonsovu argumentační linii, která se odvíjí od ústředního problému sociálního řádu, a přehledně ukazuje, jaké související otázky a problémy Parsons v textu řeší. Zvláštní důraz je kladen na vysvětlení proměny kategorií popisujících jednání, o což se Parsons pokusil – a je mu to také často vyčítáno –, aby mohl začlenit reziduální kategorie již existujících teorií do svého pozitivního teoretického rámce, a přispět tak k teoretickému vývoji pojetí společnosti. Ačkoli kritikové často tvrdí, že Parsons ze své teorie vymazal reflexivního, uvažujícího či hravého aktéra, Balon o přínosu jeho teorie nepochybuje. *Struktura* totiž identifikovala problémy, které sociologie stále řeší. Ačkoli Parsons ve svém úsilí o vytvoření

obecné, všezahrnující teorie selhal, jeho práce je dodnes reflektována v díle těch, kteří přišli po něm. Autor upozorňuje, že i texty Jürgena Habermase a Anthony Giddense se potýkají s analogickými problémy: „Stejně jako oni odkrývají a kritizují Parsonsovy pojmovné triky, je možné při důkladnějším rozboru odhalit i jejich vlastní konceptuální úskoky“ (s. 79). Následující část textu je proto věnována takovému kritickému rozboru děl autorů, jež na Parsonse navazují, jeho teorii revidují či z ní vycházejí.

Problém Parsonsovy teorie spočívá v tom, že je příliš zaměřená na logickou konzistenci, zatímco potlačuje svou souvislost s empirií, konstatuje na začátku třetí kapitoly Balon. Metodologickým omylem takového přístupu byla víra, že teorie odráží empirické vzorce samotné, tvrdí Jeffrey Alexander, který se označuje za přímého Parsonsova nástupce. Alexander proto netrvá na tom, že obecné kategorie odrážejí konkrétní empirické jevy, a domnívá se, že teoretické, obecné kategorie jsou výchozím předpokladem sociálního zkoumání. K otázce, jak je možné sociální jednání a sociální řád, se vyjadřuje v pokusu o multidimenzionální teoretickou syntézu. Balon připomíná, že Alexander opakuje způsob kompozice *Struktury* a snaží se o rekonceptualizaci jednání pomocí sblížení funkcionalismu se subjektivistickými přístupy. Důraz přitom – na rozdíl od Parsonse – klade na význam kulturního systému, který byl ve *Struktuře* spíše podceňován. Neofunkcionalistický přístup však vede Alexandra do slepé uličky: „Otevře-li se systémový funkcionalismus teorii jednání, jež do svého, parsonsovsky řečeno, referenčního rámce pouští perspektivu zúčastněného aktéra, narušuje jednak logickou konzistenci svého teoretického výkladového modelu, jednak logiku systémové perspektivy jako takové. Chce-li konzistenci svého přístupu zachovat, nutně musí kategorii jednání připisovat reziduální status. Jinak se v jeho zobecněném schématu kategorií nevyhnutelně objevují vnitřní rozpornosti“ (s. 99).

Dalším neofunkcionalistickým teoretikem, o němž se Balon zmiňuje, je Niklas Luhmann. Ten se sice obecnou teorií jednání nezabývá, ale svou systémovou teorií navazuje na „parsonsovský“ projekt vytvoření obecné teorie společnosti pomocí nově vytvořeného konceptuálního rámce. Koncepty si přitom vypůjčuje z oborů, jako je kybernetika, neurofyziologie, evoluční biologie či psychologie, což vysvětluje Luhmannovo pojetí společnosti, již považuje za komplexní systém komunikací. Systémová teorie nepopisuje žádnou konkrétní společnost, ale poskytuje rámec pro analýzu současného komplexního světa. Náročnost Luhmannova stylu se zde promítá i do Balonovy práce; část o sociálních systémech tvoří neobtěžněji čitelnou a nejhůře „stravitelnou“ kapitolu celé knihy. Autor jako by se rovněž vyhýbal výraznější kritice Luhmannovy teorie, což vzhledem k reflexi věnované ostatním teoriím působí poněkud nepřiměřeně.

Na teoriích Jürgena Habermase a Anthony Giddense Balon ukazuje, že ani jejich přístup antinomii objektivistické a subjektivistické perspektivy uspokojivě neřeší. Habermasova *Teorie komunikativního jednání* se snaží překonat „rozpojení“ systému a žitého světa, mezi nimiž je rozporný vztah – zatímco racionalizace jednání v rámci žitého světa se dosahuje komunikativně, jednání v systému je racionalizováno instrumentálně. „Racionalizace žitého světa (evolučně) způsobuje růst komplexity systémových procesů a od určité úrovně komplexity nemohou být důsledky jednání samotnými zúčastněnými pochopeny“ (s. 116), což ale znamená opětovný návrat dvou rozporných výkladů pro dva různé světy. Problém „dvou sociologií“ tak zůstal nedořešen, konstatuje Balon.

Giddens se vůči systémové perspektivě explicitně vymezuje a klade důraz na „kompetentnost“ sociálních aktérů a jejich schopnost interpretace vlastního jednání. „[S]ociální vědec je před ‚kompetentním‘ aktérem přinejlepším o krok napřed“ (s. 121), protože Giddens požaduje symetrii „profesionálních“ a „laických“ výkladů jednání. To je sice „krokem k emancipaci aktéra vůči systémové perspektivě předpokládající privilegovanost vnějšího nezúčastněného pohledu, nicméně v posledku nám neříká nic jiného než to, že vnější perspektiva pozorovatele má usilovat o porozumění významům, důvodům a motivům, jež aktéři svému jednání přiřazují“ (s. 123). Ačkoli strukturační teorie i teorie komunikativního jednání kategorii jednání vrací do centra sociologické analýzy, podle Balona se jim nakonec nepodařilo do sebe zapracovat voluntaristický aspekt jednání. Obě nakonec „přinášejí ‚přespříliš integrovaný‘ pohled na člověka jako obecné teorie, jež pro totéž oni sami (a z velké části oprávněně) kritizují“ (s. 125).

Pokusy o začlenění kategorie jednání do syntetického obecného rámce však nutně musí vytvářet rozpory a inkonsistence – pracují totiž s rámcem možných jednání, a ne s jednáními konkrétními. Přes všechny problémy, které se v souvislosti s jednáním v sociologii objevují, se však autor nedomnívá, že by jednání jakožto kategorie bylo neteoretizovatelné – cituje Holmwooda a Stewarta, kteří tvrdí, že teorie musí být (stejně jako sociální existence) rozporné (s. 127). „[A]ni jakkoli přiměřený výklad, vysvětlení nebo popis jednání neruší naši možnost jednat jinak. Znamená to však, že se máme přestat zajímat o to, jak a z jakých příčin nebo důvodů jednáme? Znamená to, že se má sociologie vzdát svého nejsvědňějšího pojmu? Odvážuji se tvrdit, že by to byl její konec v té podobě, v jaké ji Weber a jiní postavili na nohy. Byla by to zbytečná a přespříliš unáhlená rezignace tváří v tvář záhadě jednání“ (s. 128).

Na závěr se Jan Balon vrací k tématu, zda je sociologická teorie vůbec možná a zda je její projekt vyčerpán, jak někteří sociologové tvrdí. „Nevidím jediný průkazný argument, z něhož by plynulo, že idea obecné teorie je nemožná proto, že selhala idea *univerzální* obecné teorie. Nerozumím ani tomu, proč by neměla být možná teorie jednání, jestliže přinejmenším několik autorů ukázalo, že *možná je*. Proč by ze skutečnosti, že neexistuje žádná teorie jednání, jež by (teoretický) problém jednání vyřešila jednou provždy, mělo plynout, že není možné přijít *vůbec s žádnou* teorií jednání“ (s. 136). Sociálním vědcům, již obecné teorie a priori odmítají, autor vzkazuje: „[S]kutečnost, že nerozumím parsonsovské obecné teorii jednání vně schématu pojmů, s nimiž pracuje, v principu neznamená o nic více, než že se začátečnickou znalostí němčiny nerozumím Goethovým románům“ (s. 132). Nakonec konstatuje, že o možnosti teoretického uchopení jednání nelze rozhodnout, je možné toliko říci, že nás takový výklad nezajímá. V takovém případě lze ale také zastávat názor, že nás toto téma zajímá: „Mohu se domnívat, že výklad jednání (respektive sociologická teorie jako taková) není možný nebo že je nezajímavý. Pokud se ovšem někdo domnívá, že možný nebo zajímavý je, a trvá na tom, nelze jej (nenásilně) přesvědčit o opaku, jakkoli pošetilý a zbytečný se nám takový zájem může zdát“ (s. 137).

V kontextu nejrůznějších postmoderních úvah vyznívá kniha, jejíž text vznikl jako disertační práce Jana Balona, se svým voláním po návratu obecné teorie skutečně spíše konzervativně. Stejným dojmem působí i uspořádání a členění textu. To je ovšem výhodou. Je poznat, že autor při psaní postupuje velmi ukázněně a systematicky. Argumentaci rozvíjí logicky

a přehledně, jednotlivá tvrzení na sebe navazují a postupně směřují k předem vytyčenému cíli. Jazyková a literární úroveň práce je nadprůměrná, Balon své čtenáře nemučí složitými větnými konstrukcemi ani nevysvětlenými koncepty – oceňují použití bohatého a detailního poznámkového aparátu.

Autorovi se v této práci zkrátka podařilo výstižně formulovat jednoznačnou – a místy i trochu uštěpačnou – odpověď na rozličné otázky po předmětu, významu a smyslu existence sociologické teorie. Jeho práci ztlačně ovlivnila koncepce Parsonsovy *Struktury* – podobně jako si Parsons pro základ své teorie zvolil práce Marshalla, Pareta, Durkheima a Webera, Balon pracuje s Alexanderem, Luhmannem, Habermasem a Giddensem. A podobně, jako se Parsons rozhodl do *Struktury* nezačlenit teorii Georga Simmela, se Balon nezabývá teorií jednání Pierre Bourdieuho, jež v sociálních vědách patří k nejznámějším.

Domnívám se, že *Sociologická teorie* má potenciál komunitě sociálních vědců ukázat (nebo spíše připomenout), že nejen empirické zkoumání má v našem oboru smysl. Ačkoli Balon trvá na tom, že výklad jednání se musí vztahovat ke konkrétním aktérům (neboť „z jednání analytického aktéra se o *určité* sociální realitě nic nedovídáme“ [s. 134]), zároveň ukazuje, že teoretické bádání je opodstatněné a není dnes ani zdaleka vyčerpané či vyprázdněné. Sociologové se tak nemusí nechat tlačit výhradně k provádění detailních konkrétních studií; věda nemůže být o jednotlivém, parafrázuje Balon Aristotela. Teoretický vývoj a pokrok v rámci obecné teorie jednání (a obecné teorie jako takové) je zkrátka možný a – jak na čtyřech podrobně rozebraných příkladech předvádí tato kniha – spočívá v proměně či opuštění pojmů, které se postupně během vývoje společnosti výkladově vyčerpávají. Závěrečný vzkaz čtenáři tak lze formulovat následovně: „Sociologická teorie nekončí, neboť její projekt nebyl, není a nemůže být uzavřen“ (s. 137).